

व्यंकटेश माडगूळकर यांचे आत्मकथनात्मक लेखन

सोमनाथ कोमरपंत

सृजनशील साहित्यिक आपल्या कलाकृतींद्वारा आत्माविष्कार करीत असतो. त्यांच्या जीवनचरित्रातील दुव्यांचे प्रतिबिंब त्यांमधून काही प्रमाणात पडत असते. त्याची जीवनजाणीव अनेक अनुभवांमुळे समृद्ध झालेली असते. त्याच्या वाङ्मयीन पिंडधर्माच्या जडणघडणीच्या प्रक्रियेत त्याच्या परिसराचा संस्कार अतिशय महत्त्वाचा असतो. वास्तवानुभूतीचे चित्रण करताना साहित्यिक हे संचित उलगडून दाखवीत असतो. एकापरीने त्याने ललित वाङ्मयाच्या माध्यमातून प्रकट केलेले ते जीवनभाष्य होय.

व्यंकटेश माडगूळकरांनी आजवरच्या आपल्या प्रदीर्घ साहित्यप्रवासात सकस स्वरूपाचे विविधांगी लेखन केले. त्यांनी प्रामुख्याने कथालेखन व कादंबरीलेखन केले. सरस व्यक्तिचित्रे रंगविली. ललित लेखन केले. काही

नाटके लिहिली. चित्रपटकथा लिहिल्या. निसर्गाचे, प्राणिसृष्टीचे आणि पक्ष्यांचे तन्मयतेने दर्शन घडविले. रंगरेषांच्या विश्वाशीही ते समरस झाले. माणदेशी मातीवर त्यांचे निरतिशय प्रेम आहे. येथील भूमीच्या आणि माणसांच्या आत्मीयतेने त्यांचे लेखन ओथंबलेले आहे. भूमी आणि माणूस यांच्यामधील अतूट अनुबंधाचे रेखाटन हाच त्यांच्या अनुभूतीचा मूलकंद होय. १९६० नंतरच्या मराठी साहित्यात नव्या वृत्तीप्रवृत्ती आल्या. नवे प्रवाह आले. व्यंकटेश माडगूळकरांनी नव्या संवेदनशीलतेने व जोमाने लेखन केले. साहित्यक्षितीजावर एक समर्थ साहित्यिक म्हणून आपली ठसठशीत नाममुद्रा उमटविली.

व्यंकटेश माडगूळकरांच्या जीवनवृत्तीचे पोषण त्यांच्या परिसरातील मौखिक परंपरेमुळे झालेले आहे. तेथील कृषिजीवनाविषयी त्यांना ममत्व वाटते. संस्कारक्षम वयात समवयस्क मित्रांबरोबर त्यांनी या माणदेशी जीवनातील रंगरूप न्याहाळले, नानाविध अनुभव घेतले. आईच्या तोंडून ओव्या ऐकल्या. तसेच तिच्याकडून व कलाल मास्तरांकडून चित्रकलेचे प्राथमिक धडे घेतले. रामोशी, मांग, वैदू आणि फासेपारधी संवंगड्यांबरोबर भटकण्याचा आणि शिकार करण्याचा छंद त्यांना जडला. कोणत्याही पुस्तकातून आपणास शिकता आले नसते ते त्यांच्याकडून आपण शिकलो असे अनेक ठिकाणी त्यांनी लिहून ठेवलेले आहे. माणदेशी संस्कारांविषयी कृतज्ञता त्यांच्या अंतःकरणात आहे. त्यांच्या सद्भिरुचिसंपन्न व्यक्तिमत्त्वावर बहुश्रुततेचे आणि वाचनाचे संस्कार झालेले आहेत. वेलीला सहज फूल फुलावे त्याप्रमाणे त्यांची लेखनशैली सहजसुंदर रूप धारण करते. साहित्याच्या या निर्मितीप्रक्रियेविषयी त्यांनी म्हटलेलं आहे, “साहित्यिक असतो, होत नाही. जितक्या स्वाभाविकपणे केळीला घड येतो, तितक्याच स्वाभाविकपणे त्याच्याकडून लेखन होते. जमिनीचे कवच फोडून वर उसळून येणाऱ्या केळीच्या रसरशीत कोंभातच घडाचं आश्वासन असतं. असा तो मुळातच असला, म्हणजे आजूबाजूच्या वातावरणाचा लाभ त्याला मिळतो.”

ही सारी प्रक्रिया व्यंकटेश माडगूळकरांच्या समर्थ लेखणीद्वारा घडलेली आहे. त्यांच्या लेखनाला कृषिसंस्कृतीची मिती लाभलेली आहे. माणदेशच्या भूमीतील दैन्य-दारिद्र्य आणि माणसांचे समृद्ध मन यांचा प्रत्ययकारी अनुभव त्यांच्या चित्रमय शैलीतून येतो. प्रा. म. द. हतकणंगलेकर यांनी म्हटल्याप्रमाणे “माडगूळकरांनी आपल्या ग्रामीण जीवनाची अस्सल व अभिजात नस पकडली; सनातन, गहिन्या दुःखाच्या छायेत वावरणाऱ्या माणदेशी माणसांच्या मागे त्यांची

लेखणी सावलीसारखी फिरली. लेखनाचे व जीवनाचे अभेद्य तिने जाणले आणि तरीदेखील निरागस कलात्मकतेची विलक्षण साक्ष ती देतच राहिली.”

बंकादेश माडगूळकरांच्या जीवनचरित्रातील काही दुवे त्यांच्या ‘माणदेशी माणसं’, ‘बनगरवाडी’, ‘वावटळ’, ‘कोवळे दिवस’, ‘करुणाष्टक’, ‘गावाकडच्या गोष्टी’, ‘काळी आई’, ‘पांढऱ्यावर काळे’, ‘रानमेवा’ आणि ‘चित्रे आणि चरित्रे’ या साहित्यकृतींतून प्रत्यक्षाप्रत्यक्षपणे प्रकट झालेले आहेत.

‘प्रवास : एका लेखकाचा’ हे त्यांचे आत्मचरित्रात्मक पुस्तक १९९४ मध्ये प्रसिद्ध झालेले आहे. लेखक म्हणून त्यांची जडणघडण कशी झाली व त्यांचा पुढचा अक्षरप्रवास कसा झाला याचा हृदयंगम आलेख या पुस्तकात पाहावयास मिळतो. जन्म, बालपण, शिक्षण व गृहस्थाश्रम या क्रमाने लिहिलेले सांकेतिक पद्धतीचे हे आत्मचरित्र नव्हे. ही सुखदुःखात्मक आठवणींची साखळी आहे. सहज संवादातून ती गुंफलेली आहे. गोष्टीवेल्हाळ असूनही अंतर्मुख वृत्तीच्या सृजनशील साहित्यिकाचे लालित्यपूर्ण शैलीतील हे आत्मनिवेदन आहे. आपला हा आजवरचा प्रवास कसा झाला याकडे त्यांनी तटस्थ वृत्तीने मार्ग वळून पाहिले आहे. हे प्रकट चिंतन आहे. त्यांच्या प्रदीर्घ वाङ्मयीन प्रवासात काही खडतर वळणे आहेत. खंबीरपणे त्यांच्या पाठीशी उभी असलेली माणसे आहेत. स्वातंत्र्यपूर्व व स्वातंत्र्योत्तर कालखंडातील महाराष्ट्राच्या वाङ्मयीन व सांस्कृतिक पर्यावरणाचे चित्र यात येऊन गेलेले आहे. अर्थात ते चित्रित करणे हा लेखकाचा हेतू नाही. लेखनप्रक्रियेचा शोध घेताना ही सूक्ष्म स्पंदने प्रकट झालेली आहेत. लेखकाच्या समकालीन सुहृदांच्या उबदार सहवासातील आल्हाददायी अनुभवांचे दर्शन या पुस्तकात घडते. कधी ते लेखकाच्या निवेदनातून घडते तर कधी त्यांच्या मित्रांच्या पत्रांतून. आजवर त्यांनी वाचनातून, चिंतनातून आणि प्रत्यक्ष साहित्यनिर्मितीतून जे अनुभवधन गोळा केले, जीवनदृष्टी प्रगल्भ बनविली, या सर्वांचा परिपाक या पारदर्शी निवेदनातून दिसून येतो. लेखकाचा साहित्यविषयक दृष्टिकोण ठिकठिकाणी व्यक्त झालेला आहे.

हे वाङ्मयीन व्यक्तिमत्त्व अष्टपैलू आहे. जीवनाचा रस येथून तेथून शोषून घेणारे आहे. त्यामुळे त्याचा मनःकोष उत्तरोत्तर समृद्ध होत गेलेला आहे याची प्रचीती येते. वास्तव अनुभूतीचा कलात्मक आविष्कार हे ‘प्रवास : एका लेखकाचा’ या आत्मचरित्रात्मक पुस्तकाचे स्वरूप आहे. या अनुभवकथनातून बंकादेश माडगूळकर यांच्या समृद्ध वाङ्मयीन व्यक्तीमत्त्वाचा पट खुलत जातो.

या अनुभवांची मांडणी त्यांनी शैलीपूर्ण पद्धतीने केलेली आहे. 'लेखक घर बांधतो', 'खोली : लिहिण्या-वाचण्याची', 'माणदेशी माणसं', 'चरित्र : एका कादंबरीचं', 'दफ्तर : एका लेखकाचे', 'श्रमाचं फळ', 'धायरीच्या खारी', 'भृगु सांगतात की-' आणि 'संकल्प एक एकर पिकाचा' या निवडक प्रकरणांचा या संदर्भात आवर्जून उल्लेख करावासा वाटतो.

माणदेशच्या वैराण मुलुखात व्यंकटेश माडगूळकरांनी वयाची जवळजवळ अठरा वर्षे घालविली. तिथे अंधश्रद्धा होती. दारिद्र्य होते. चूल पेटविण्यासाठी लागणारा विस्तू शेजाऱ्यांकडून आणला जाई. संध्याकाळी दिव्यावर दिवा पेटवूनच घरोघरी काळोख उजळला जाई. अठरापगड जातीच्या माणसांशी लेखकाचा संपर्क यायचा. त्यांच्यासह लेखकाने गावातील उरूस, जत्रा, कुस्त्यांचे फड, कोल्हाट्यांचे खेळ समरस होऊन पाहिले. त्यांपैकी काही गोष्टीवेल्हाळ होते. गावातील घडामोडींचा वृत्तांत ते अतिशय रसाळपणे सांगायचे. त्यात निरागस विनोद असे. या साऱ्यांचे समरसतेने वर्णन माडगूळकर करतात आणि कृतज्ञतेने उद्गारतात, "मी या सर्वांचं देणं लागतो आणि ते अनेक गोष्टींबरोबर शैलीचंही आहे. साधेपणा, निरागसता, जोम ही शैलीची भूषणं, गुहाळावर बोलावून रस घावा, तशी त्यांनीच मला दिली आहेत."

संस्कारक्षम कोवळ्या वयात केलेल्या वाचनाविषयीचे वर्णन त्यांनी शैलीपूर्ण शब्दांत केलेले आहे. किन्ही नावाच्या गावी त्यांच्या वडिलांची बदली झाली होती. उद्योगधंद्यासाठी काही वर्षे त्यांनी त्या गावात घालविली. परमुलुखात गेलेल्या सुसंस्कृत गृहस्थाचे घर त्यांनी भाड्याने घेतले होते. ह्या घराला माळा होता. तिथे एक प्रचंड पेटी होती. तीत वाचनीय अशी पुस्तके होती. मासिकांचे जुने अंक होते. 'पंचतंत्रा'चे मराठी भाषांतर होते. हरी नारायण आपटे यांच्या कादंबऱ्या होत्या. नाथमाधवांची 'वीरधवल' होती. अरबी भाषेतील सुरस आणि चमत्कारिक गोष्टी होत्या. माळ्याला असलेल्या लहान झरोक्याच्या उजेडात या पुस्तकांचा मनमुराद आस्वाद घेताना वाचन नावाची गोष्ट किती आनंददायक असू शकते याचा त्यांनी अपूर्व अनुभव घेतला. साहित्यप्रेमाचे बाळकडू त्यांना वाचनातून मिळाले. तसेच वडील बंधू कविवर्य ग. दि. माडगूळकर यांनी घरात निर्माण केलेल्या वाङ्मयीन संस्कारामुळे. हा कृतज्ञताभाव प्रकट करताना व्यंकटेश माडगूळकर लिहितात:

"आमच्या घरात कलांचं सुगंधी वारं त्यांच्यामुळं आलं. त्यांच्या

आधी कोणी कलांकडे फिरकलं नव्हतं. ह्या काळात लेखन, वाचन, चित्रकला, नाट्य यांची ओळख मला झाली. गाई मागं वासरू जावं तसा मी वडील बंधूंच्या मागं जात असे. हस्तलिखित मासिक काढण्यापासून, नाटक लिहून बसविण्यापर्यंत छंद त्यांनी केले आणि मी बाळडोळ्यांनी ते पाहिले.”

वडील बंधूंचे महत्त्व त्यांच्या जीवनात लेखनसंस्कारापुरते मर्यादित नव्हते. त्यांच्या कुटुंबाचे ते आधारस्तंभ होते. कर्त्या पुरुषाची भूमिका त्यांनी जबाबदारीने अन् अभिमानाने पार पाडली. याविषयीच्या भावना व्यक्त करताना व्यंकटेश माडगूळकर म्हणतात, “आण्णा सर्वांचे होय नव्हे पाहात असत. त्यांनी ‘नाही’ कुणाला म्हटले नाही. सर्वांच्या अडीअडचणी वारल्या. भावांच्या, भावजयीच्या, बहिणींच्या, भाच्याच्या, चुलत्यांच्या. बरे आमचे कुटुंबही असे की आण्णांचे पांघरूण ही नेहमी अपुरी चादर ठरायची. तोंडावर घेतली की पाय उघडे, पाय झाकले की तोंड उघडे!”

संवेदनक्षम वयातील वाचनाबरोबरच साहित्यिक म्हणून मान्यता मिळाल्यानंतर आपला स्वतःचा ग्रंथसंग्रह त्यांनी वाढविला. ज्ञानक्षेत्रातील विविध प्रकारच्या ग्रंथांचे परिशीलन केले. याविषयी ते लिहितात, “फुलात नेक्टर भरला असताना सावरीचं किंवा वडफळं पिकून लालबुंद झाल्यावर वडाचं झाड पक्ष्यांना आवडावं, तसा हा मांड मला आवडतो. यात माझ्या आवडत्या लेखकांची पुस्तकं आहेत. चित्रकारांची चित्रं-चरित्रं आहेत. वेगवेगळे ज्ञानकोश, शब्दकोश आहेत. गॅझेटिअर्स आहेत. पुस्तकं ठेवताना मी काहीही शिस्त पाळलेली नाही. बर्टनच्या शेजारी लोकमान्य टिळक, आगरकर, राजवाडे, कौटिल्याच्या शेजारी तुकाराम, म्हाडुंबट, द्रामोदर कोसंबी, कुंचला आणि लेखणी सारख्याच कौशल्यानं चालवणारा पीटर स्कॉट, प्रेटर, सलीम अली. उपनिषद्संग्रहाशेजारी रायटर्स अँट वर्कचे सात व्हॉल्यूम्स, काणे यांच्या धर्मशास्त्राच्या इतिहासाला लागून हेन्री डेव्हीड थोरो आणि पांगारकर. त्यांच्याशेजारी भालचंद्र नेमाडे, शेल्लर, मॅक्सवेल, थर्बर, डॉस्तोव्हस्की, आर्थरविन स्टोन बाशम, हरमन हेस, ब्रेख्त, गोविंदराव तळवलकर, ऑरवेल, मर्ढेकर, जी.ए., गंगाधर गाडगीळ, किपलिंग, विल ड्युरांट, हिरोडोटस, सिसरो, होमर.”

“महाराष्ट्रातले, भारतातले आणि देशोदेशीचे लेखक, कवी, नाटककार, विचारवंत, प्रवासी, चित्रकार, शिल्पकार, निसर्गअभ्यासक, तत्त्वज्ञ, समीक्षक, प्राणीशास्त्रज्ञ, पक्षिशास्त्रज्ञ, संशोधक यांचा केवढातरी स्तब्ध मेळावा ह्या माझ्या

खोलीत आहे. शिवाय, ओरिसामधल्या चिल्का सरोवरात स्थलांतरित पक्षी यावेत, तसे पुण्यातील ब्रिटीश लायब्ररी, मॅक्स मुल्लर भवनमधून ग्रंथ येत जात असतातच. कधी व्हर्जिनिया वूल्फ, तर कधी बी. ट्रव्हेन. कधी थेंसिंगर, तर कधी गुस्ताव्ह क्लीम.”

ग्रंथसहवासामुळे समृद्ध झालेल्या आपल्या जीवनाप्रवासाचे असे नितांत रमणीय चित्रण त्यांनी केलेले आहे.

लेखनवाचनादि संस्कारांबरोबरच ब्यंकटेश माडगूळकरांच्या जीवनाला कलाटणी देणारा, अनुभवसंपन्न करणारा संस्कार झाला तो राष्ट्रप्रेमाचा. १९४२ च्या मंतरलेल्या दिवसांत ते भूमिगत चळवळीत ओढले गेले. या काळात त्यांना शिक्षण अर्ध्यावर सोडावे लागले. प्रतिकूल प्रसंगांतून जावे लागले. भ्रमंती करावी लागली. या बऱ्यावाईट अनुभवांविषयी ते लिहितात, “ह्या तीन वर्षांनी मला बरंच प्रौढ केलं. भीती, मरण, भूक, एकाकीपणा, मैत्र, बंधुभाव, धैर्य असल्या गोष्टींचं दर्शन मला झालं.

माझे अठरा सवंगडी पकडले गेले. त्यांना खूप छळ, मार सोसावा लागला. कुणाला पाच, कुणाला सात वर्षांच्या शिक्षा झाल्या. सगळे जेलमध्ये गेले. मी एकटा राहिलो.

माझ्या शिक्षणाची वाताहत झाली. सगळं शिक्षण रस्त्यावर घ्यावं लागलं.”

“... पुढं जगणं सुरु झालं. मी मैलांच्या धोंड्यांवर नावं घातली. हॉटेलच्या पाट्या रंगवल्या. लहान खेड्यात प्राथमिक शिक्षक म्हणून संस्थानी चाकरी केली. गाय राखली. स्वतःच्या शेतात पिकलेली ज्वारी तालुक्याच्या आठवडा बाजारात विकली.”

वयाच्या एकविसाव्या वर्षी स्वतःचे खेडे सोडून ब्यंकटेश माडगूळकर मुंबईत गेले. या महानगरात समानधर्मी मित्रांच्या सहवासात ते रमले. लेखनाचा सूर गवसला. याच काळात त्यांनी ‘मौज’ साप्ताहिकातून ‘माणदेशी माणसं’ रेखाटली. जीवनात परिवर्तन घडले. सूचकतेने त्यांनी त्याविषयी लिहिले आहे: “माणदेशाचं बरड माळरानच पाहण्याची ज्या डोळ्यांना सवय होती, त्यांना आयुष्यात प्रथमच निळा निळा अफाट सागर दिसत होता.”

मुंबईचे घाईगर्दीचे, धावपळीचे जीवन अन चाळीतल्या एका खोलीत राहणे न मानवल्यामुळे दोन-अडीच वर्षांतच ते पुण्यात स्थायिक झाले. पंचावन्न

साली ग्रामीण कार्यक्रमांचे संयोजक म्हणून पुणे आकाशवाणी केंद्रावर त्यांची नेमणूक झाली. त्यांच्या लेखनाला बहर आला. साहित्यविश्वात मान्यता मिळाली. लौकिक यशही प्राप्त झाले. 'लेखक घर बांधतो' या प्रकरणात त्यांनी आपली स्वताची 'अक्षर' वास्तू कशी उभी केली याचे अत्यंत रोचक वर्णन केलेले आहे. त्या परिसराचे वर्णन करताना व्यंकटेश माडगूळकर लिहितात, "प्रभात रस्त्याला समांतर असा काळ्याकरंद जमिनीचा एक लांबरुंद तुकडा होता आणि त्यात नव्यानंच प्लॉट पाडले गेलेले होते. जागजागी डेरेदार अशी आंब्याची झाडं होती. शात्मलीची झाडं होती. कवठाची, चिंचांची होती. पलीकडे पेरुच्या बागा होत्या. पश्चिमेला हनुमान टेकडी होती. जवळच वाहता कॅनॉल होता आणि वाहनं जातील-येतील, असा रुंद रस्ता नव्हता. दोन्ही बाजूला टणटणीच्या गच्च जाळ्या माजलेल्या पायवाटेनं रमतगमत गेलं, कर्वे रस्ता ओलांडला की मुठा नदीचं विशाल पात्र होतं. राहत्या घराच्या आसपास आणखी काय लागतं?"

निसर्गाचा सहवास त्यांना हवा होता. "रात्री, पहाटे आणि दुपारी शांतता घरात यावी... सकाळचं कोवळं ऊन घरात रांगलं पाहिजे आणि रात्रीचा चंद्रप्रकाश अंगणात उतरला पाहिजे." हे त्यांचे स्वप्न होते. निसर्गाच्या कुशीत, निवांत जागी माधव आचवलांनी डिझाईन केलेले खास व्यक्तिमत्त्व असलेले घर उभे राहिले. सुरुवातीपासून या घराला लेखक, प्रकाशक आणि संपादक यांचा हातभार कसा लागला त्याचा तपशील लालित्यपूर्ण शैलीत लेखकाने सांगितला आहे. अक्षरसाधनेमुळे 'अक्षर' ही वास्तू उभी राहिली याबद्दलची कृतकृत्यता या निवेदनात प्रकटलेली आहे. वास्तू अभिनव तर झालीच. शिवाय दिवसेंदिवस अक्षरसंपन्न झाली. प्राणीसृष्टीमुळे चैतन्यमय झाली. व्यंकटेश माडगूळकरांनी आपल्या शैलीदार वर्णनाद्वारे गुंडू बोका, जिम व काळू हे दोन कुत्रे, दगडू नावाचं कासव आणि दोन ससे यांना स्वतंत्र व्यक्तिमत्त्व प्राप्त करून दिलेले आहे. त्यांच्या सृजनशीलतेचे व नर्मविनोदी शैलीचे रूप येथे प्रकटले आहे. घरापेक्षा उंच वाढलेल्या आणि नातवंडासाठी फुलांचा सडा घालणाऱ्या प्राजक्ताचे वर्णन त्यांनी केलेले आहे.

व्यंकटेश माडगूळकरांना मुंबईत अनेक मित्र भेटले. ग. रा. कामतांसारख्या जिवलग मित्राने त्यांना लिहिते केले. 'मौज' साप्ताहिकात लिहिण्याची संधी प्राप्त झाली. श्री. पु. भागवत, विश्राम बेडेकर, गंगाधर गाडगीळ; पु. भा. भावे, चित्रकार दीनानाथ दलाल, सदानंद रेगे, मंगेश विठ्ठल राजाध्यक्ष, पु. शि. रेगे,

बा. सी. मर्ढेकर, राजा बढे, चित्रकार द. ग. गोडसे आणि गोपाळ गुंडो गोखले यांचा स्नेह व आधार लाभला. 'माणदेशी माणसं' दलालांच्या सुंदर रेखाटनांसह प्रसिद्ध होऊ लागली. दीडदोन हजार लोकवस्ती असलेल्या गावात माडगूळकरांनी संवेदनक्षम वयातील सुरुवातीचा काळ घालविला होता. तेथील लोकांचे खडतर जीवन जवळून पाहिले होते. संस्थानी मुलुख असून प्रजेचे पालन करण्याची शासनाची ताकद नव्हती. पाऊसपाणी कमी, विहिरी आटलेल्या, पाच मैलांवरून जीवनावश्यक साधन-सामग्री आणावी लागे. येथील गावगाड्याचे चित्र लेखकाने जवळून पाहिले होते. तेथील माणसांचे दिसणे, वागणे, चालणे, बोलणे त्यांनी तन्मयतेने न्याहाळले होते. चित्रमय शब्दांतून व्यंकटेश माडगूळकरांनी 'माणदेशी माणसं' व परिसर रेखाटला. 'माणदेशी माणसं' या प्रकरणातील मनोगतातून त्यांच्या लेखनविषयक प्रेरणांचे आकलन वाचकाला होते. त्यांच्या जीवनशैलीचे प्रतिबिंब त्यात पडलेले आहे:

“मला जीवनाशी संबद्ध असं लिहायचं होतं. माणदेश ह्या प्रदेशातले लोक कसे जगतात, काय विचार करतात, काय भोगतात, काय उपभोगतात, हे मला अनुभवाशी प्रामाणिक राहून सांगायचं होतं.”

“ह्या माणसांची जगण्याची दुर्दम्य इच्छा, कुठल्याही परिस्थितीत पाय रोवून आला दिवस सुखदुःखासह स्वीकारण्याची त्यांची उमेद, न्यायबुद्धी, चांगल्या-वाईटाबद्दलचा वैयक्तिक विधिनिषेध यांचं दर्शन घडवायचं होतं.”

“आपण भाषिककृती करायची, तर हीच. दुसरी काही नाही, असं ठाम वाटून मी माणदेशी माणसांकडे वळलो. लिहिणं हा गंभीरपणे करण्याचा एक सांस्कृतिक व्यवहार आहे, हे भान मला त्या वयातही होतं.”

'बनगरवाडी' ही व्यंकटेश माडगूळकरांची लक्षणीय साहित्यकृती. तिचीही निर्मिती खडतर परिस्थितीतच झाली. 'चरित्र: एका कादंबरीचं' या प्रकरणात लेखकाने प्रांजळपणे गतजीवनाकडे वळून पाहिले आहे. त्यांनी शाळा अर्ध्यावर सोडली. पुढे चळवळीत गेले. घरीदारी काही न सांगता दोन-तीन वर्षे भटकण्यात घालविली, नात्यागोत्यातल्या माणसांनी “हे पोर वाया गेलं. ह्याच्या हातून आता काही होणं कठीण आहे.” असे उद्गार काढले. ह्या लोकांना उत्तर देण्यासाठीच ते लेखनाकडे वळले.

निंबवड्याला काही काळ त्यांनी शिक्षकाची नोकरी केली. तिथली मॅडरे, तिथली माणसे, तिथला अंधार आणि तिथली उब मिळून त्यांच्यामधील

सृजनशील लेखक घडत गेला. गोष्टीवेल्हाळ भावाच्या गप्पांतून, रात्री चावडी-देवळापुढे अंधारात होणाऱ्या गप्पांतून मनात वेगळेच रसायन निर्माण होई. आपल्या परिसरातून आणि 'स्व'विषयक जाणिवेतून त्यांना बनगरवाडीतील व्यक्तिरेखा गवसल्या. ते म्हणतात, "मला वाटतं, माझ्या बाईआजीचेही काही गुण मी शेकूच्या बायकोला दिले आहेत आणि त्या बाळा बनगरात थोडासा मीही मिसळलो आहे."

साहित्यनिर्मितीच्या या अनोख्या क्षणांचे वर्णन करताना त्यांनी म्हटलेले आहे, "कधी तरी अनुभवलेले प्रसंग, ऐकलेलं संभाषण, पाहिलेली व्यक्ती, वास, रंग, आकार, स्पर्श, ध्वनी ह्यांचे तुकडे जुळून येतात आणि त्यांतून एक देखणा आकार जन्माला येतो. हा चमत्कारच असतो."

चोखंदळ समीक्षकांनी, रसिकांनी, त्र्यं. शं. शेजवलकर, डॉ. इरावती कर्वे, डॉ. सोन्यायमर यांच्यासारख्या प्रज्ञावंतांनी 'बनगरवाडी'चे कौतुक केले याचे समाधान माडगूळकरांना आहे. पण सर्वसामान्य वाचकापर्यंत आपली साहित्यकृती गेली याबद्दल त्यांना कृतार्थता वाटते.

'वावटळ' कादंबरीत वास्तवानुभवाचे चित्रण आपण कसे केले हे त्यांनी सांगितले आहे. गांधीहत्येनंतरच्या खेडोपाडी झालेल्या भयाण जाळपोळीचे चित्रण त्यांनी केलेले आहे. परस्परांशी पिढ्यान् पिढ्या सामंजस्याने वागणारी माणसे एकाएकी अशी का वागली यासंबंधी सृजनशील लेखकाच्या भूमिकेतून त्यांनी भाष्य केलेले आहे.

'बाजार'या कथासंग्रहातील पात्रे त्यांच्या परिसरातीलच. त्यांच्यावर बेतलेल्या कथा आपण कसे सहजतेने लिहित गेलो हे माडगूळकरांनी सांगितले आहे. यातील काही कथा माणदेशातील दुष्काळाच्या पार्श्वभूमीवरच्या आहेत. पोर वयात, तरुण वयात त्यांना शिकारीचा नाद लागला. निसर्गाचा सहवास त्यामुळे लाभला. या नादामुळे भ्रमंती झाली. वैदू, फासेपारधी, रामोशी, मांग, कातकरी व बैगा लोकांची संगत-सोबत मिळाली. त्यांच्या भाषेचा परिचय झाला. या अनुभवातून 'पकुड्या' ही कथा साकार झाली.

'दफ्तर : एका लेखकाचे' या प्रकरणात १९४७ ते १९६८ या कालावधीत माडगूळकरांना साहित्य, सिनेमा, नाटक आणि आकाशवाणीशी संबंधित असलेल्या निकटच्या नामवंत सुहृदांनी लिहिलेली पत्रे दिलेली आहेत. तत्कालीन वाङ्मयीन व सांस्कृतिक जीवनावर या पत्रांतून ओझरता प्रकाश पडतो. समकालीन लेखकांशी

व्यंकटेश माडगूळकरांचे जिह्वाळ्याचे संबंध कसे होते हे त्यातून उलगडते. काही मित्रांच्या नर्मविनोदी स्वभावावर प्रकाश पडतो. 'अभिरुची'चे संपादक पुरुषोत्तम आत्माराम चित्रे व 'मौज'चे प्रा. श्री. पु. भागवत यांच्याशी त्यांचा झालेला पत्रव्यवहार हा त्यांचा लेखनप्रवास समजून घेण्याच्या दृष्टीने अतिशय महत्त्वाचा ठरतो. प्रा. सदानंद रेगे, प्रा. स. शि. भावे, प्रा. राम पटवर्धन, प्रा. पु. शि. रेगे, प्रा. गंगाधर गाडगीळ, प्रा. आनंद यादव, प्रा. गं. भा. निरंतर, शंकर पाटील, ज्ञानेश्वर नाडकर्णी, बाळ सामंत, कुसुमावती देशपांडे, गोपाळकृष्ण भोबे, विंदा करंदीकर, पु. ल. देशपांडे, गो. नी. दांडेकर, वा. वि. भट, मो. ज्ञा. शहाणे, प्रा. अरविंद मंगरूळकर यांनी लिहिलेली पत्रे जशी व्यंकटेश माडगूळकरांच्या लेखनाच्या संदर्भातील आहेत तशीच काही वैयक्तिक मैत्रीमुळे केलेल्या हृदयसंवादाच्या स्वरूपातील आहेत. आल्हाददायी रूपकळा या पत्रांना प्राप्त झालेली आहे.

व्यंकटेश माडगूळकरांचे व्यक्तिमत्त्व एकांगी स्वरूपाचे नाही. निसर्गा-विषयीची व प्राणीसृष्टीविषयीची त्यांची ओढ सर्वश्रुत आहे. कृषी संस्कृतीविषयी त्यांना ममत्व वाटते. त्यांच्या पात्रांच्या संवादांतून निरंतर लोकसंस्कृतीचा प्रत्यय येतो. मातीचा दरवळ त्यातून जाणवतो. लेखनाइतकाच शेती-बागायतीत त्यांचा जीव रमतो. असे विविध अनुभव घेणे हे लेखनप्रक्रियेला समृद्ध करणारे आहे, अशी त्यांची श्रद्धा आहे. 'श्रमाचं फळ' या प्रकरणात त्यांनी शेतीविषयीचे आपले अनुभव सांगितले आहेत.

सुरुवातीलाच ते सांगतात, "मी शेत घेतलं, ते समाधान, उत्साह, आनंद ह्यांचं एकरी उत्पन्न किती काढता येतं, ते अजमावण्यासाठी."

आपल्या आनंदानुभवाचे वर्णन करताना ते म्हणतात, "टेकडी आणि माझं शेत यांमध्ये खळखळ वाहणारा ओहळासारखा पाण्याचा पाट होता. शेताचा चौकोनी आकार ध्यानात घेतला, तर हा पाट पश्चिमेकडच्या म्हणजे टेकडीकडेच्या संबंध एका बाजूनं आणि दक्षिणेकडच्या बाजूनं असा वाहत होता. हे पाणी पाहून पृथ्वी ही केवळ भूभाग नाही, ती पाण्यानं वेढलेली आहे, हे सतत ध्यानात येई."

"... माझ्या शेतात उभं राहिलं की आजूबाजूचा विस्तीर्ण प्रदेश दिसे; आणि वर पाहिलं की अनंत आकाश. ह्या रानात ढगांचा आणि भल्या सकाळी जलाशयाकडे जाणाऱ्या बगळ्यांचा प्रवास मला मनमुराद पाहता आला असता."

स्वतःच्या शेतात केलेल्या परिश्रमांबद्दल आणि इतरांच्या घेतलेल्या

साहाय्याबद्दलची माहिती माडगूळकरांनी या प्रकरणात दिलेली आहे. सृजनात्मकतेचा आनंद आणि शेतातील हिरवी रोपटी पाहून होणारा आनंद त्यांना सारखाच वाटतो. आदिम कृषिसंस्कृतीबद्दल ते प्रकट चिंतन करतात.

सौंदर्यात्मक जाणीवेतून शेतातील रंगविभ्रमांचे वर्णन करतात:

“संबंध एकरभर डुलणारी ज्वारीची कोवळी रोपटं बघून बरं वाटे. ज्वारीच्या दोन्ही कडांना करडईचे पट्टे टाकलेले होते. ते रेशमी वस्त्राला काठ असावेत, तसे दिसत. जोडीजोडीनं तरंगणारी, पिवळ्या रंगाची फुलपाखरं ज्वारीच्या हिरव्या रानावर दिसत.” माणसांच्या सहवासात राहून अनुभव टिपण्याची त्यांची हातोटी येथेही दिसून येते. हळूहळू ज्वारीला कणसं धरली, पण करडईवर मावा पडला. बाजूचे शेतकरी म्हणाले, “ह्या रानात करडईवर मावा पडतूच.” त्यावर लेखकाचे भाष्य असे: “निसर्गाच्या कृपेबरोबर त्याची अवकृपा थंडपणे स्वीकारण्याची ही शेतकरी-वृत्ती पाहून मला संतोष झाला.”

“मग, एखादा कवी जसा पुढ्यात कोरा कागद घेऊन बसतो, तसा मी हा जमिनीचा तुकडा पुढ्यात घेऊन बसे. विचार एकच. आता पांढऱ्यावर काळं काय करावं?” व “कोऱ्या कागदावर शेत पडून राहिलं.” या उद्गारांतून त्यांचे शैलीविशेष जाणवतात. त्याचप्रमाणे लेखनप्रक्रिया व शेताची मशागत त्यांना समांतर वाटते. हेही बघण्यासारखे आहे. मातीविषयी ममत्व बाळगणाऱ्या समर्थ सृजनशील साहित्यिकाच्या चिंतनशीलतेचे नितांत मनोहर रूप पुढील विचारांत आढळते:

“माझ्या हातात चारशे डाळिंबाचे एकशे ऐंशी रूपये आले! खड्डे, रोपं, खतं, कीटकनाशकं, गड्याचा पगार, माझे हेलपाटे, श्रम आणि मूळ जमिनीची किंमत लक्षात घेता जेव्हा मी ही रक्कम पाहिली, तेव्हा वाटलं-

ह्यापेक्षा मी सहा महिन्यात एक पुस्तक लिहिलं असतं, तर? फायदेशीर सर्जन कोणतं, हे की ते?

पण मग माझा भूमीशी संबंध राहिला असता का?

माणूस म्हणून सुख शोधायचं, तर जीवनात साधेपणाचे, निखालस साधेपणाचे, काही लांबलचक पदर आवश्यक आहेत.

मला हे मिळाले असते का?

‘आत्म्याची गरज भागवण्यासाठी एकाही पैशाची आवश्यकता नसते!’

- हे वचन फक्त तत्त्वज्ञांसाठीच आहे का?

एकूण, शेती हा धंदा नाही, तो जीवनमार्ग आहे.”

या अल्पाक्षरांतून व्यंकटेश माडगूळकरांनी खूप काही व्यक्त केलेले आहे. मऊसूत धाग्याचे अनुभववस्त्र त्यांनी विणलेले आहे.

जीवनाविषयी प्रचंड कुतूहल असलेला संवेदनशील साहित्यिक या दृष्टीने ‘प्रवास : एका लेखकाचा’ या पुस्तकात त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाची अनेक रूपे प्रकट झाली आहेत. या आत्मदर्शनात बहिर्मुखता व अंतर्मुखता यांचा सुरेख संगम आहे. झाडाची सावली पडावी तशी सहजता माडगूळकरांच्या लेखनात आहे असे त्यांच्या शैलीच्या संदर्भात प्रा. गंगाधर गाडगीळ यांनी म्हटलेले आहे. ‘धायरीच्या खारी’ या छोट्याशा प्रकरणात याची प्रचीती येते. खारीच्या हालचालींचे, त्यांच्या जीवनक्रमाचे त्यांनी समरसतेने वर्णन केलेले आहे. प्राणी आणि माणसे यांच्या सहजीवनाचा मंत्रही जाता जाता त्यांनी सहजतेने सांगितलेला आहे, “खारी एअरगननं मारणं, किंवा उंदरासाठी मिळणाऱ्या विषाच्या वड्या वारंवार झाडाच्या बेचक्यात ठेवून त्याचं आमिष खारी मारण्यासाठी उपयोगात आणणं नको वाटतं. अनैतिकही वाटतं. फळं, फुलं, कोंभ हेच खारीचं अन्न आहे. ते कोणी पिकवलं, ह्यांच्याशी त्यांना काय कर्तव्य आहे? खारी आणि आपण गुण्यागोविंदानं एकत्र राहिलो, तर आनंदच आहे.”

अंबेजोगाई येथे भरलेल्या ५७ व्या अखिल भारतीय मराठी साहित्य संमेलनाचे व्यंकटेश माडगूळकर यांनी अध्यक्षस्थान भूषविले. त्यावेळी त्यांनी केलेले भाषण या पुस्तकात समाविष्ट करण्यात आले आहे. त्यात त्यांनी बालपणीच्या घटनांचा, संस्कारांचा उल्लेख केलेला आहे. स्वतःच्या लेखनप्रक्रियेविषयी सांगितले आहे. त्यांचे जीवनविषयक व साहित्यविषयक तत्त्वज्ञान सहजतेने या भाषणातून प्रकट झालेले आहे:

“प्रत्यक्ष जीवन जगत असताना त्या त्या समाजाच्या संदर्भात सामाजिक प्रश्न, संघर्ष अटळ असतात. कलावंत त्याला साक्षी असतोच. त्यापासून तो बाजूला राहू शकत नाही. पण तो कोणतेही झोंडे खांद्यावर घेत नाही. तशी जरूरी नसते.”

वाचन माणसाला समृद्ध करते. सृजनशील लेखकाला ते अत्यावश्यक असते. अक्षरांपलीकडच्या मानवी जीवनाचा धांडोळा घेणे हे त्याच्या लेखनप्रक्रियेचा परिपोष करणारे असते हे त्यांनी मोजक्या व नेमक्या शब्दात सांगितले आहे:

“लेखकाला वाचन हे पोषणद्रव्यच आहे. पण मुळात प्रतिभा नसली

तर मात्र पुतळ्याला पोषणद्रव्यं चारून तो जसा सजीव होत नाही, तसा वाचकही साहित्यिक होणार नाही. अशा ह्या लिखित अक्षरांच्या पलीकडेही एक वाचन साहित्यिकाला करायचं असतं, ते मानवी समूहाचं. मी मानव आहे आणि जे जे मानवी आहे, ते ते मला परकं नाही, एवढंच नव्हे तर जे जे चैतन्ययुक्त आहे, तेही मला परकं नाही, या भावनेनं हे विशाल वाचन जर त्याला करता आलं, त्याबद्दल आपल्या साहित्यातून रसिकांना सांगता आलं, तर तो लहानसहान भेदांपलीकडं जातो. आद्य क्रांतिकारक कवी केशवसुतांना अभिप्रेत असलेला 'प्रदेश साकल्याचा' त्याच्या कवेत येतो."

‘संकल्प : एक एकर पिकाचा’ या प्रकरणातून त्यांनी गतायुष्याचा मागोवा घेतलेला आहे. चाळीस वर्षांच्या या लेखनप्रवासातील टप्प्यांकडे पाहताना ते उद्गारतात:

“माणदेशी माणसं, गावाकडच्या गोष्टी, काळी आई, जांभळाचे दिवस हे कथासंग्रह आणि बनगरवाडी, वावटळ सारख्या कादंबऱ्या, तू वेडा कुंभार हे नाटक ग्रामजीवनाचा मातकट रंग दाखवितो. हा ब्राऊन पिरिअड आहे.”

“पुढे मी स्वतःच्या घराभोवती प्रदक्षिणा घातल्या. घरदार, करुणाष्टक, कोवळे दिवस यांना पांढऱ्या मातीचा रंग आहे.”

“ह्यानंतरचा रंग प्रामुख्याने हिरवा आहे. मनुष्यवस्ती सोडून मी रानंवनं जवळ केली आहेत. ‘रानमेवा’, ‘नागझिरा’, ‘जंगलातील दिवस’, ‘सत्तांतर’ ह्यांचा रंग हिरवा आहे, हा ग्रीन पिरिअड आहे.”

“चित्रकार जसा विशिष्ट रंगानं झपाटला जातो, तसा लेखकही विशिष्ट परिसरानं झपाटला जात असावा.”

व्यंकटेश माडगूळकरांच्या वाङ्मयाचा समग्रतेने अनुभव घेताना त्यांच्यामधील चित्रकार व लेखक समांतरपणे कार्यरत असल्याचे जाणवत राहते. स्वतः माडगूळकर त्यांच्या सृजनप्रक्रियेतील या भूमिकांविषयी म्हणतात:

“मी चित्रकार असलो तरी काही अनुभव असे आले की जे रंगरेषांच्या साहाय्याने पकडता येतील असे वाटले नाही म्हणून मी लेखणी हातात घेतली आणि एका अर्थाने ते माझ्यातील कलावंताचे रूपांतरण आहे असे मला वाटते.”

‘प्रवास : एका लेखकाचा’ हे व्यंकटेश माडगूळकर यांचे परिणतावस्थेत लिहिलेले आत्मचरित्रपर पुस्तक आहे. या नितळ पारदर्शक व आत्मरंगात

रंगलेल्या निवेदनात लालित्य आहे. लेखनगुणांमुळे उन्नत झालेल्या आत्म्याचे विलोभनीय दर्शन येथे घडते. 'स्व'विषयक जाणिवांचे प्रगल्भ भान या मनाला आहे. सामाजिक अनुबंधांची सूक्ष्म जाणीव त्यांना आहे. या लेखनाला अभिनिवेशाचा लवलेश नाही. "प्रतिभा, संवेदनक्षमता आणि अनुभव या तिन्हीच्या रसायनातून साहित्य निर्माण होते. योग्य क्षेत्र नसेल तर अनुभवांचं बियाणं अगदी फुकट जातं. निर्मितीचा कोंभ त्याला फुटतच नाही." हे त्यांचे उद्गार म्हणजे त्यांच्या दीर्घकालीन साहित्यानिर्मितीनंतरच्या चिंतनाचा परिपाक होय.

"तुमची वाट तुमच्याच पायांना पाडू द्या. ही भूमी एवढी विशाल आहे, की नव्या वाटेसाठी तिच्यावर नित्य जागा असतेच. कोणासारखे होण्यासाठी खूप नका, स्वतःला ओळखण्यासाठी खपा. प्रतिभावंतांची एकच प्रत निसर्ग काढतो आणि तो साचा मोडून टाकतो. एक झाड दुसऱ्या झाडासारखं नसतं. एक कलावंत दुसऱ्या कलावंतासारखा नसतो."

नवोन्मेषशाली लेखकाला मूलभूत चिंतनाद्वारे मार्गदर्शन करण्याची क्षमता या विचारात आहे. जीवनावर व साहित्यावर उदंड प्रेम करणाऱ्या समृद्ध कलावंताचे हे मनोगत आहे. एका कुटुंबवत्सल गृहस्थाच्या विकासक्रमाचे चित्रही या आत्मनिवेदनात दृग्गोचर होते. "तुम्ही जर स्वतःच्या स्वप्नांना अनुसरत, आत्मविश्वास बाळगून पुढं पुढं जात राहिला आणि स्वतः कल्पिलेलं जीवन जगून पाहण्याची धडाडी दाखवलीत, तर नेहमीच्या सामान्य वाटणाऱ्या घटनांतसुद्धा तुम्हाला लोकविलक्षण श्रेयाची प्राप्ती झाल्यावाचून राहणार नाही." असे उमलत्या प्रतिभेच्या लेखकाच्या मनाला उभारी देणारे विचार त्यांनी प्रकट केले आहेत. हे प्रचीतीचे उद्गार आहेत.

सोमनाथ कोमरपंत

ए-१७/५, स्टाफ क्वार्टर्स, गोवा विद्यापीठ, ताळगाव पठार, गोवा - ४०३२०६.